

УДК.9(575.14)

Ойбек РАШИДОВ,
Бухоро давлат университети доценти
т.ф.ф.д (PhD)
E-mail: OLamgir.1982@mail.ru

ЎзМУ доценти, т.ф.д А.Ерметов тақризи асосида

THE FIGHT OF NATIONAL AND PROLETARIAN IDEOLOGIES IN THE WORK OF THE UZBEK INTELLIGENCE

Abstract

This article is devoted to the struggle between national and proletarian ideology in the work of the Uzbek intelligentsia. In Uzbekistan during the Soviet era, writers, poets, literary men, art critics and other intelligentsia were destined to serve the proletarian ideology. The ideology of the proletariat was that the national heritage created in our country over the centuries was appreciated and it should make way for a socialist culture. The article analyzes the works of Fitrat, Chulpan and Kadiri against the proletarian ideology and in the development of national literature. In particular, it should be especially noted that the Bolsheviks accused the national intelligentsia of pan-Islamism, pan-Turkism, considered members of the bourgeoisie, Chigatai and class enemies.

Key words: October coup, revolution, council, Bolshevik, party, program, ideology, proletariat, national intelligentsia, feudalism, Jadidism.

БОРЬБА НАЦИОНАЛЬНОЙ И ПРОЛЕТАРСКОЙ ИДЕОЛОГИЙ В РАБОТЕ УЗБЕКСКОЙ ИНТЕЛЛЕГЕНЦИИ

Аннотация

Данная статья посвящена борьбе национальной и пролетарской идеологии в работе узбекской интеллигенции. В Узбекистане в советскую эпоху, писатели, поэты, литераторы, искусствоведы и другая интеллигенция были предназначены для служения пролетарской идеологии. Идеология пролетариата состояла в том, что национальное наследие, созданное в нашей стране на протяжении веков было оценено и оно должно освободить своё место для социалистической культуры. В статье проанализированы работы Фитрата, Чулпана и Кадири против пролетарской идеологии и в развитии национальной литературы. В частности, особо следует отметить, что национальную интеллигенцию большевики обвиняли в панисламизме, пантуркизме, считали членами буржуазии, чигатайцами и классовыми врагами.

Ключевые слова: Октябрьский переворот, революция, совет, большевик, партия, программа, идеология, пролетариат, национальная интеллигенция, феодализм, джадидизм.

ЎЗБЕК ЗИЁЛИЛАРИ ИЖОДИДА МИЛЛИЙ ВА ПРОЛЕТАРИАТ МАФКУРАСИ ЎРТАСИДА КУРАШ

Аннотация

Маққур мақола ўзбек зиёлиларининг ижодида миллий ва пролетариат мафқураси ўртасидаги кураш масалаларига бағишланган. Ўзбекистонда совет бошқаруви даврида ёзувчилар, шоирлар, адабиётшунослар, санъаткорлар, олимлар ва бошқа зиёлилар ўзларининг ижодлари орқали пролетариат мафқурасига хизмат қилишлари белгиланган. Пролетариат мафқураси юртимизда асрлар давомида яратилган миллий меросни томомила инкор этиб, ўз ўрнини социалистик маданиятга бўшатиб беришни кўзда тутар эди. Мақолада зиёлилар Фитрат, Чўлпон, Қодирийларнинг пролетариат мафқурасига қарши ва миллий адабиёт борасида олиб борган ишлари таҳлил қилинган. Хусусан миллий зиёлилар большевиклар томонидан панисломист, пантуркист, тор миллатчи, буржуа вакили, чигатойчи каби номлар билан синфий душман сифатида айбланишига алоҳида эътибор қаратилган.

Калит сўзлар: Октябрь тўнтарилиши, инқилоб, совет, большевик, партия, дастур, мафқура, пролетариат, миллий зиёлилар, феодализм, жадидчилик.

Қириш. Ўзбекистонда совет бошқаруви даврида ёзувчилар, шоирлар, адабиётшунослар, санъаткорлар, олимлар ва бошқа зиёлилар ўзларининг ижодлари орқали пролетариат мафқурасига хизмат қилишлари белгиланган. Пролетариат мафқураси негизда юртимизда асрлар давомида яратилган миллий мерос томомила ўз ўрнини социалистик маданиятга бўшатиб беришни кўзда тутар эди. Совет даврида ўтмишда яратилган ва ўзбек халқининг маънавий хазинасига айланган нодир асарларни ўрганиш, эски даврга қайтиш сифатида қаралиб, ушбу ижодкорлар эски зиёлилар ёки ёт фикрловчилар деб аталди.

Пролетар адабиёт ўзидан илгариги даврни диний-мистик руҳдаги адабиёт деб атади. Уни тарихнинг барча

босқичларида прогрессив ғояли адабиётга қарши диний кураш қилган ҳолда фаол курашиб келганлиги қайд этилди. Совет адабиёти вакиллари бу адабиётнинг тутган йўлини тарқитишчилик, ҳудудийлик ғояларини тарғиб қилишини таъқидлайдилар. Диний-мистик адабиёт меҳнатқаш халқ оммасидаги фаолликни бўғишга, ундаги ижтимоий курашга бўлган иродани ўлдиришга ҳаракат қилиши орқали ҳукмрон синфга хизмат қилганлигига урғу берилди. Большевиклар диний-мистик адабиётдан кейинги тарихий босқичда жадид адабиётини келтирадilar. Жадид адабиёти реакцион мафқуранинг кўриниши сифатида ўзининг ижтимоий илдизлари билан маҳаллий буржуазияга бориб тақалиши ҳамда унинг манфаатларига хизмат қилган деб топилди [1].

Болшевиклар томонидан жадид адабиёти феодализм колдиғи сифатида баҳоланди. Жадидлар мактабларида сиёсий, ижтимоий ва маданий жабуҳаларда курашувчилар тайёрлаб чиқаришда ушбу адабиётнинг ўрни катта бўлганлигини такидланади. Шунингдек, “мадраса адабиёти”нинг мавқеини олиш ва унга зарба бериш мақсади бўлган “жадидлар адабиёти” Октябр инқилоби арафасида ҳар жихатдан ўзини ўнглаб олганлиги қайд этилади. Бироқ, жадид адабиёти чуқур маъноли асарлар майдонга чиқара олмаганлиги, миллий сармоядорларнинг мафқураларини тарқатишга катта ташвиқотчи бўлиб ишлаганлиги ҳамда мазмун ва шакл жихатдан усмонли ва татар адабиётининг изидан кетишга уринганлиги келтирилади [2].

Болшевиклар ўзбек адабиётини мафқуравий ва ижодий тарафдан миллий буржуазия манфаатига хизмат қиладиган “йўловчи адабиёт” деб атадилар. Совет мафқурасини ўзида ифодалаган адабиёт “ўзбек пролетариати адабиёти” деб номланди. Коммунистик партия пролетар адабиётга бетараф бўлган “йўловчи” ёзувчиларни пролетариат чизигига ўтишлари ёки бўлмаса буржуа йўлига томон кўчишларини шарт қилиб қўйди [3]. XX асрнинг 20 йилларидаёқ миллий адабиёт намояндалари Фитрат, Чўлпон, Қодирий, Боту, Элбек ва бошқалар айнан пролетариат мафқурасига зид ижод қиладиган ёзувчилар гуруҳига киритилган эди.

РКП (б) МКнинг 1925 йил 18 июндаги “Партиянинг адабиёт соҳасидаги сиёсати тўғрисида”ги қарори ўзбек адабиётининг кейинги тақдирида ҳал қилувчи роль ўйнади. Бу қарорга кўра, пролетар манфаатига хизмат қилмайдиган адабиёт намуналари буржуа мафқурасининг кўринишлари деб эълон қилинди ва уларга қарши кескин кураш бошланди. 1928 йилнинг 30 апрель – 5 май кунларида бўлиб ўтган Бутуниттифок пролетар ёзувчилари курултойида Россия пролетар ёзувчилар уюшмаси тузилди. Пролетар адабиётни яратишни ўзига мақсад қилиб қўйган бу ташкилотнинг бўлимлари, бошқа республикалар қатори Ўзбекистонда ҳам ташкил этилди [4].

XX асрнинг 20-йиллари бошларида адабиёт ва санъат соҳасида нисбатан эркинлик мавжуд бўлган бўлсада, ҳали адабиётда бир-бирдан фарқ қилувчи оқимлар яшаётган ва улар бир-бирдан фарқ қилувчи ғояларни олға сураётган эдилар. Айниқса, РКП (б) Марказий Комитетининг 1925 йил 18 июнь қароридан кейин “пролетар адабиётнинг гегемонлиги” учун кураш жуда қизгин тус олди. Бунинг оқибатида ижодда ҳар қандай эркинликка чек қўйилди. “Мафқуравий соғломлик учун”, “Ёт мафқураларга қарши кураш” шиори остида адабиётдаги ва санъатдаги ҳар бир мустақил куч ва истеъдот эгаси шафқатсиз тазйик остига олина бошлади. Ҳукмрон мафқура ўз ақидаларини НКВД, ГПУ орқали зўрлик билан, қурол кучи билан ўткази бошлади [5].

Зиёлилар ижодида миллий ва пролетариат мафқураси ўртасида кураш 1929 йили кескинлашди. Бунга 1928 йили “Ўзбек адабиёти намуналари” китобининг нашр этилганлиги сабаб бўлди. “Ўзбек адабиёти намуналари” Ўзбекистон илмий кенгашининг раиси Отажон Ҳошимовнинг бевосита раҳбарлиги остида машхур ўзбек ёзувчиси Абдурауф Фитрат томонидан тартиб қилинган. А.Фитрат ва О.Ҳошимов сўз боши ёзган ушбу китоб, ўзбек халқининг авлоддан-авлодга қолиб келаётган адабий меросини ўз ичига олган ҳамда ўзбек адабиёти ва жамят тарихининг маълум даврларини ёритишга хизмат қилган эди. Бироқ, болшевиклар миллийликни ўзида акс эттирган, бой маънавий мерос ҳисобланган ушбу асарни кенг халқ оmmasига етказишга қаршилиқ кўрсатдилар. Болшевиклар талаби билан миллий адабиётдан йироқ бўлган ва пролетар адабиёт

вакили саналган Ж.Бойпўлатов “Қизил Ўзбекистон” газетасининг 1929 йилдаги 110,111,112-сонларида “Ўзбек адабиёти намуналари” китобини ва унинг муаллифларини кескин танқид қилди. О.Ҳошимов “Чиғатой адабиётини даврини бизнинг адабиётимизнинг энг гуруллаган давридир” деб даъво қилишда айбланган бўлса, Фитрат “ўзбек пролетариат адабиётига чиғатой адабиётини асос қилиб олмоқчи” деган тана-дашномларга қолишига сабаб бўлди [6]. Ўтмиш адабиёт намуналарини ўрганиш болшевиклар томонидан адабиётда эски мафқуравий рухнинг акс эттирилиши деб баҳоланди.

Ўзбек миллий зиёлиси Фитратни коммунистик мафқура йўриғига юргизиш ва пролетар адабиёт хизматқорига айлангиришга бўлган уриниш самара бермагач, уни миллатчиликда айблаш йўлига ўтилди. Фитрат Бухоро Халқ Совет Республикаси маориф ноziри лавозимида ишлаган вақтида чоп этилган “Тонг” газетаси оммани Бухоро инқилобига тайёрлаш ўрнига “Чиғатой гурунги” нашр афқорига айланганлиги ва очикдан-очик миллатчилик ғояларини тарғиб қилганликда айбланган. Бухородаги инқилобдан сўнг “Чиғатой гурунги”нинг раҳбари 1921 йилнинг бошида кўзга кўринарлик эволюция (тарихий ўсиш, ўзгариш) кечирмагани, пантуркистик назариялардан воз кечмагани ҳолда ишлаб бошлагани келтирилади. 1924 йил Ўрта Осиёда миллий чегараланиш ўтказилиб, янги республика тузилгач Фитрат Самарқандга бориб Ўзбекистон ССР Маориф комиссарлигида ишлаб бошлагани бу ердаги фаолиятида ҳам чиғатойчиликдан холи бўлмаганлиги танқид қилинади. Шунингдек, Фитрат Маориф комиссари Рамзининг тахрири остида чиқадиган “Маориф ва ўқитувчи” журналида чиғатойизм ғоялари доимий равишда тарғиб қилган деб топилди [7].

Болшевикларнинг Фитратга қўяётган яна бир айбларидан бири Туркистонлик мухожирлар М.Чўкай ва З.Валидийлар билан алоқа боғланлиқ ҳамда уларнинг ғоялари билан чиғатойчилик ғояларининг уйғун эканлиги бўлди. “Закий Валидов ва Чўкаевлар “бутун турк” қабилалари учун умумий адабиёт, умумий платформа тузишга интилишларини кўрамыз. Булар Истамбулда чиқарган Ёш Туркистон журналида унинг учун битта умумий ва юқори туркий тилини вужудга келтириш керак деб айтадилар. Шунингдек, биз “Чиғатой тили турк тиллари орасида унинг юксак, энг юқори, энг олий бир тил, соф чиғатой адабиёти туғдирайлик... “турклик” ғоялари бизда бор, буни ҳар ерда исбот қила оламиз деб таъкидлайдилар. Мана бундан сўнг Чўкаевлар билан бизнинг чиғатойларимиз орасида қандай фарқ қолади. Ҳошимовнинг ўзбек ва тожик алифбаларини бирлаштириш тўғрисидаги чиқиши, аслида чиғатойчиларнинг пантуркистларга хос умумий “ғояси”ни юзага чиқариш йўлидаги интилишидир” [8].

XX асрнинг 20-йиллари охирида Ўзбекистонда эркин ижоткорлар фаолияти болшевиклар томонидан қаттиқ назоратга олина бошлади. Матбуотда қаттиқ цензура ўрнатилди. Илгариги миллий матбуот ўрнини коммунистик мафқурани тарғиб қилувчи газета ва журналлар эгаллади. Матбуотда билдирилган ҳар бир эркин фикр болшевиклар томонидан таҳлил қилинар эди. Миллий онгни ўстиришга дават этувчи ҳар қандай мақола ёки асар болшевикларнинг қаттиқ қаршилиғига учради. Жумладан, 1926 йилнинг бошларида “Муштум” журналида Қодирийнинг “Йиғинди гаплар” номили мақоласи босилади. Мақола босилгач, Қодирий Ўзбекистон Жиноят Қонунлари мажмуасининг “раҳбар ходимларини обрўсизлантириш...” моддаси билан қораланади. Судда Қодирий ўзининг ҳақлигини исботловчи нутқни ўқиб беради. Натижанда чорасиз қолган суд хайбати Қодирийни озод этишга мажбур бўлади [9].

Абдулла Қодирий уйига қайтгач, ҳукумат идорасига хизматга бормай, ижодга берилади. Натижада биринчи ўзбек романи “Ўтган кунлар” нашр этилди ҳамда китобхонларга манзур бўлди. Асар парчалари эълон қилинаётган пайтларда ҳам, асар тўла нашр қилингандан кейин ҳам у ҳақда матбуот саҳифаларида бирор илқ фикр айтилмайди. Бу давр миллий адабиёт вакиллари Ҳамза Ҳақимзода Ниёзий, Абдулла Авлоний, Отажон Ҳошим, Фитрат, Чўлпон ва Садриддин Айнийлар ушбу илк ўзбек ромони ҳақида бирор жиддий фикр билдирганлари маълум эмас. Бироқ, 1928 йили рус адабиёти вакили М.Шеввердин ВКП (б) МК Ўрта Осиё ва Қозоғистон бюросининг “За партия” журналида тўнғич ўзбек романи яратилганлиги, унинг китобхонлар томонидан қизғин кутиб олинганлиги, асар тез тарқалиб, шуҳрат қозонганлиги ҳақида гапириб, романнинг юксак баъдий қимматини тан олади ва рус тилига таржима қилиш зарур эканини айтади. Афсуски, ушбу мақоланинг асл моҳияти романни инкор этишдан иборат бўлди. Мафкура жиҳатдан роман майда буржуазия манфаатларини ифодалайдиган, феодализмнинг идеаллаштирадиган асар сифатида баҳоланди [10].

XX асрнинг 30-йилларида эълон қилинган қатор мақола ва китобларда биринчи галда жадидлар қораланади, кейин бу оқим Абдулла Қодирий номига боғланади. Ж.Шарифий ва Олим Шарафиддиновлар мақолаларида жадидлар “аксилкилобчи”, “Советларга қарши”, “Реакцион кучларни бирлаштирган”, “босмачиларга раҳнамолик қилган” деган уйдирмаларни тўкиб чиқардилар [11].

“Аксилкилобий” адабий куч вакили сифатида большевиклар томонидан тилга олинган ўзбек зиёлиларидан бири Абдулҳамид Сулаймон ўғли Чўлпон эди. Большевиклар Чўлпонни инқилобдан сўнг Октябрь билан онгли курашиб келган кучли ёзувчи деб атаганлар. Унинг ижоди миллий буржуа синфи манфаатини ифода этиши ва пролетариат адабиётига нисбатан ёт ғояларни тарғиб қилаётганлиги келтирилган. Аксинча, инқилоб йилларида ҳам фуқаролик уруши йилларида ҳам Чўлпон муттасил совет идораларига хизмат қилган. Шоирнинг ўзи 1927 йилда ўзбек зиёлиларининг қурултойида ёзган аризасида 1920 йилга қадар Турк Ростода ишлагани, “Иштирокиюн”, “Қизил байроқ”, “Туркистон”, “Бухоро ахбори” газеталарида масъул лавозимларда хизмат қилганини ёзади. Шу йилларда эълон қилган айрим шеърлари ва мақолалари эса Чўлпон янги тузумга ижобий муносабатда бўлгани, шўро ҳукуматининг халқпарвар ва адолатпарвар сифатида кўрганни билдирган. 1920 йилда Бокуда шарқ қурултойида иштирок этганидан сўнг, унинг шеърлятида мазлум шарқ мавзуси, мустамлакачилик сиёсатига қарши кураш оҳанглари кучаяди, эркин қуйлаш янада теранроқ мазмун касб этади [12].

1927 йилдан бошлаб Усмон Хўжа ўз фикрдоши Мажидиддин Аҳмад билан биргаликда Истамбулда “Ени Туркистон” (“Янги Туркистон”) журналини чиқаради. Ушбу журналнинг биринчи сонидан Усмон Хўжа “Туркистонда турк адабиётининг мафкуравий таҳаввулларина умумий бир назар” номли назарий аҳамиятга молик мақоласи босилади. Мазкур мақолада Туркистон ижтимоий онги учун муҳим саналган мафкура ва адабиёт масаласи ёритилган. Усмон Хўжа мақоласида шундай сўзлар келтирилган: “Мафкура ва адабиёт бир-бирларига жону-тан нисбатиндадир. Жонсиз тан кўркинч – скелет ўлдугу каби мафкурасиз адабиёт-да айни ўлик ишидир” [13]. Ушбу ибора билан Усмон Хўжа мафкурасиз адабиёт бўлмаслиги, мабода адабиёт мафкурасиз бўлса, уни жонсиз тана деб атади.

Ўзбек адабиёти ҳақида танқидлар кучайганида миллий ёзувчилардан бири Боту бу ҳақида шундай фикр

билдирган эди: “Ўзбек адабиётининг кечган йўлига, ҳозирги ҳолига ва истиқболга назар солмоқ тоғ-тоғ ишлар қилиш лозимлиги очикдан очик кўринади. Ҳали октябрь инқилобига қадар бўлган ўзбек адабиёти текширилмагани, октябрдан бошлаб шу вақтгача қандай йўллар билан кетилгани ва бундан сўнг қандай йўллар билан кетиши кераклиги очик белгилангани йўқ. Мафкура жиҳатдан соғлом адабиёт бўлиши керак дейиш албатта адабиёт масаласини мажмуини ҳал қилмайди” [14].

Большевиклар ўзбек миллий адабиёти вакилларини ўз-ўзини танқид масаласига зўр аҳамият бермаётганликда айблаётган бошладилар. Танқид иш нуктаи назардан бўлиши, камчиликларга, янглишларга қарши қўйилган ва тўғри йўл кўрсатилган бўлиши кераклиги уқтирилди эди. Аммо баъзи бир танқидлар танқид қилмоқчи бўлган нарсани текширмасдан, бир томонлама маҳаллий аҳолининг минталитети билан ҳисоблашмасдан шовинистик кўринишга эга бўлди. Албатта бундай танқидларнинг фойдасидан зарари кўп бўлди. Чунки, айниқса илмий танқидлар, таҳлилни, қаноат ҳосил қилишни талаб қиларди. Ҳар бир адиб ва шоир ижод ўрнига бир-бирини танқид қилиш орқали коммунистик партия олдидаги “садоқатини” намоён қилмоқда эди.

Ўзбекистонда XX асар ўттизинчи йилларнинг бошларида филология илмининг ривожланишига имкинйат туғилиб, Тил ва адабиёт институти ташкил топди. Бироқ давлат миқёсидаги мафкуравий вазият – синфий душман излаш – институтнинг бошланғич ишларининг йўналишини белгилаётган эди. Бу – душманларга қарши курашишдан иборат эди. Ҳ.Олимжон, Уйғунлар институтининг ходимлари сифатида Фитрат ҳақида тадқиқот олиб бордилар ва унинг миллатчилик ва пантуркистик қарашларини фош қилган бўлдилар [15].

Миллий зиёлилар, адабиётшунослар, тилшунослар ўзбек тилининг софлигини сақлаш ва унга ҳар қандай сўзларнинг кириб келишини олдини олишни мақсад қилган “сингармонизм – темир қонун” назарияси тарафдори эдилар. Ўзбек тилшунос олими Мурод Шамс 1929 йили Самарқандда бўлган тил-имло қурултойида шундай дейди: “Менимча сингармонизм сақланиши керак. Бу бизни тилимизнинг хусусиятидир. Бу имлога осонлик беради. Лекин қандай йўлда сақланиши лозим. Ўз сўзларимизда тамоман, чет сўзларда мумкин қадар истиснолар билан қабул қиламиз” [16]. Большевиклар Мурод Шамсни аксилкилобий назария ва ғоя тарафдори сифатида қаттиқ танқид қилдилар. У ўзбек тилидаги сўзларни “ўз сўз” ва “чет сўз” деб ажратишни олға сурганликда ҳамда Сталиннинг шаклан миллий, мазмунан социалистик маданият тўғрисидаги қарашларига, интернационализмга ва партия миллий сиёсатига қарши чиқишда айбланди. Шунингдек, Мурод Шамс Фитрат, Отажон Ҳошим, Қаюм Рамазон ва Ғози Олимларнинг “қабих фикрларини” яъни “ўзига хослик назарияларини, сингармонизм – темир қонун” деган аксилкилобий ғояларни ташиб юрган ҳамда Маркс, Энгелс, Ленин ва Сталиннинг тил тўғрисидаги қарашларига қарши бўлган деб топилдилар [17].

1937 йилнинг июль ойи ўрталарида Ўзбекистон ёзувчилар союзининг пленуми бўлади ва унда Чўлпон, Фитрат, Абдулла Қодирийлар қаттиқ танқид остига олинади. Энди очикдан-очик миллатчи белгиси уларнинг бўйинларига илинади. Пленумда А.Қодирий нутқ сўзлайди ва “Мен “Меҳробдан чаён”ни октябрь инқилоби таъсирида ёзганман, совет ёзувчиси руҳи билан ёзганман” дейди [18]. Бундан кейин адабиёт ва санъат хусусида эълон қилинган барча мақола ва китобларда А.Қодирий ашаддий миллатчи, советларга қарши курашга бел боғлаган халқ душмани сифатида тилга олинади. Жумладан, “Қизил Ўзбекистон” газетасида эълон

қилинган мақолада Абдулла Қодирий ва Чўлпонлар ўзини қайта қура олмаган, янги тузумни қабул қилмаган ёзувчилар сифатида танқид қилинади [19].

Совет тузumi, бир томондан, ўзбек адабиётининг рус ва жаҳон адабиёти ютуқларидан баҳраманд бўлишига имконият туғдирган бўлса, иккинчи томондан, унда эрксеварлик, миллатпарварлик ва миллий тараққиёт ғояларининг қуйланишига йўл бермади. 1929 йили турли баҳоналар билан уюштирилган “тозалаш” компанияларида ўзбек зиёлиларининг кўплаб вакиллари тазйикқа учради. 1937 – 1938 йилларда Сталин қатағони сиёсати юкори поғонага кўтарилгач, Ўзбекистон адабиёти ва умуман маданиятининг энг сара арбоблари йўқ қилиниб, ҳатто, уларнинг номини тарихдан ўчириб ташлаш учун барча чоралар кўрилди. Фитрат, Чўлпон,

Абдулла Қодирий, Элбек, Боту, Усмон Носир, Ғози Юнус, Ғулom Зафарий сингари ёзувчилар “халқ душманлари деб эълон қилинди ҳамда қатағон этилди [20].

Хулоса қилиб айтганда, жадидчилик ғояларининг фаол тарғиботчиси бўлган зиёлилар ўзбек халқининг миллий уйғониши йўлида жиддий курашган эдилар. Уларнинг асарлари ва матбуотда эълон қилган мақолаларни большевиклар томонидан муттасил танқид қилиб турилди. Большевикларнинг миллий зиёлиларга қарши қаратилган ҳар қандай уринишлари, уларни она Ватан озодлиги йўлидаги курашдан қайтара олмади. Ёзувчилар, зиёлилар, адабиётшунослар миллий мафқурани пролетариат мафқураси билан ўзгартирилишига қарши турдилар ва бу йўлда сезиларли ишларни амалга оширдилар.

АДАБИЁТЛАР

1. Қаюмов Л. Инқилоб ва ижод. – Тошкент: ЎзССР давлат бадий адабиёт, 1964. –Б.7-8.
2. Ўзбек адабиётининг октабр инқилобидан сўнги даврига бир қараш // “Аланга” журнали. 1928 йил июл-август. 10-11-сон. 3-бет.
3. Ўзбек адабиётининг ҳозирги муҳим масалалари // Қизил Ўзбекистон. 1929 йил 28 январ.22-сон.
4. Ўзбекистоннинг янги тарихи. 2-китоб. Ўзбекистон совет мустамлакачилиги даврида. – Тошкент: Шарқ,2000. - Б.395.
5. Чўлпон. Адабиёт надири (Адабий-танқидий мақолалар, Чўлпон ҳақида хотиралар). – Тошкент: Чўлпон,1994.-Б.27-28.
6. Ж.Бойпўлатов. Ўзбек адабиёти ва чигатойчилик // Қизил Ўзбекистон. 1929 йил 13 май 110-сон.
7. Ж.Бойпўлатов. Ўзбек адабиёти ва чигатойчилик // Қизил Ўзбекистон. 1929 йил 14 май. 111-сон.
8. Ж.Бойпўлатов. Ўзбек адабиёти ва чигатойчилик // Қизил Ўзбекистон. 1929 йил 15 май 112-сон.
9. Қодирийни қўсаб: Ёднома. Нашрга тайёрловчи ва сўз боши муаллифи Ш.Қодирий. – Тошкент: А.Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти,1994.-Б.5.
10. Қўшжонов М. Қодирий – эрксизлик қурбони. – Тошкент: “Фан”,1992. – Б.4-5.
11. Қўшжонов М. Қодирий – эрксизлик қурбони. – Тошкент: “Фан”,1992. – Б.56.
12. Озод Шарафиддинов. Чўлпон. Шоир ҳақидаги ривоятлар ва ҳақиқатлар. – Тошкент: Чўлпон,1991.-Б.13-14.
13. Turkistanda Yenelik Harakatlari va ihtilaller. 1900-1924. Нашрга тайёрлаган Timur Kocaoglu. Haarlem,Netherlads,2018. -Б.232-233.
14. Боту. Нафис адабиёт соҳасида ўз-ўзини танқид // “Аланга” журнали. 1928 йил июл-август. 6-7-сон. 2-бет.
15. Қўшжонов М. Қодирий – эрксизлик қурбони. – Тошкент: “Фан”,1992. – Б.11.
16. Никобланган бир “тилчи” ҳақида // Қизил Ўзбекистон. 1938 йил 4 январ.3-сон.
17. Никобланган бир “тилчи” ҳақида // Қизил Ўзбекистон. 1938 йил 4 январь.3-сон.
18. Қўшжонов М. Қодирий – эрксизлик қурбони. – Тошкент: “Фан”,1992. – Б.24-25.
19. Душманни чинакам фош қила билиш ва хатоларни большевикларча тузатиш керак // Қизил Ўзбекистон. 1937 йил 27 август.
20. Ўзбекистон тарихи (1919 – 1991 йиллар). Иккинчи китоб. – Тошкент:O'zbekiston,2019.-Б.255.

УДК: 9(58)+070+301.33(584.4)

Равшан ТУРСУНОВ,

Ўзбекистон Миллий университети доценти

E-mail: ravshan.tursunov.1980@mail.ru

т.ф.н. Д.Ураков тақризи асосида

CLASSIFICATION OF ECOLOGICAL SITUATION AND WATER RESOURCES IN TURKESTAN IN THE SECOND HALF OF THE XIX CENTURY AND THE BEGINNING OF THE XX CENTURY

Abstract

The article examines the ecological situation in the Turkestan region in the mid-nineteenth and early twentieth centuries, the role and importance of water resources: rivers, their tributaries and canals in the irrigation system. One of the main goals of the Russian Empire in colonizing Turkestan was to establish cotton monopoly in the country. To achieve this goal, the administration will first send a number of agricultural specialists to Turkestan, who were given important instructions to identify the country's water resources, undeveloped lands and ways to cultivate them. The article is based on the research of Russian naturalists on the nature of the region and its water resources.

Key words: ecology, water, water resources, irrigation system, river, stream, canal, flood, swamp.

КЛАССИФИКАЦИЯ ЭКОЛОГИЧЕСКОГО ПОЛОЖЕНИЯ И ВОДНЫХ РЕСУРСОВ ТУРКЕСТАНА ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XIX ВЕКА И В НАЧАЛЕ XX ВЕКА

Аннотация

В статье исследуется экологическая ситуация в Туркестанском крае в середине XIX и в начале XX веков, роль и значение водных ресурсов - рек, их притоков и каналов в оросительной системе. Одной из основных целей Российской империи при колонизации Туркестана было установление хлопковой монополии в стране. Для достижения этой цели центр сначала отправил в Туркестан ряд специалистов по сельскому хозяйству, которые получили важные инструкции по определению водных ресурсов страны, неосвоенных земель и способов их культивации. Статья основана на исследованиях российских естествоведов о природе региона и его водных ресурсах.

Ключевые слова: экология, вода, водные ресурсы, оросительная система, река, ручей, канал, наводнение, болото.

XIX АСРНИНГ 2 ЯРМИ - XX АСР БОШИДА ТУРКИСТОН ЎЛКАСИДАГИ ЭКОЛОГИК ҲОЛАТ ВА СУВ РЕСУРСЛАРИ ТАСНИФИ

Аннотация

Мақолада XIX аср ўрталари ва XX аср бошида Туркистон ўлкасидаги экологик ҳолат, сув ресурслари яъни, дарёлар, уларнинг ирмоқлари ҳамда ариқларнинг суғориш тизимидаги ўрни ва аҳамияти тадқиқ этилган. Россия империяси Туркистонни мустамлакага айлантиришдан кўзлаган бош мақсадларидан бири ўлкада пахта яккахокимлигини ўрнатиш бўлган. Мазкур мақсадга эришиш учун аввало, марказ бир қатор қишлоқ хўжалиги билан шуғулланувчи мутахассисларни Туркистонга жўнатиб, ўлкадаги сув ресурслари, ўзлаштирилмаган ерлар ҳамда уларни маданийлаштириш йўллари аниқлаш бўйича муҳим топшириқларни беради. Мақолада асосан, рус табиатшунос олимларининг ўлка табиати, унинг сув ресурсларига оид тадқиқотлари тадқиқ этилган.

Калит сўзлар: экология, сув, сув ресурслари, ирригация тизими, дарё, ирмоқ, сой, ариқ, канал, сув тошқини, ботқоқлик.

Кириш. Инсониятнинг ҳаёт кечиришида табиат ресурсларининг ўрни бекиёсдир. Кишилиқ жамиятининг барча босқичларида инсонлар табиат ресурсларига, жумладан, сув ресурсларига кучли эҳтиёж сезишган. Сув кишиларнинг ҳаёт манбаи бўлиши билан бирга халқ хўжалигини ривожланиши учун муҳим табиат инъоми ҳамдир.

XIX асрнинг 2 ярми XX аср бошида ҳам Туркистон ўлкасидаги мавжуд сув ресурслари, улардан фойдаланиш тартиб-қоидалари, унинг сарфланиши, сув билан боғлиқ бўлган масалалар тарихини ўрганиш долзарб аҳамият касб этади.

Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили. Россия империяси маъмурияти аввало, Туркистон минтақасининг табиий шарт-шароитлари ва сув ресурслари билан яқиндан танишиш мақсадида табиий фанлар бўйича мутахассислар гуруҳини ўлкага юборади. Ўлка табиати ва сув манбаларини ўрганиш борасидаги Россия империясининг сайё-ҳаракатлари Туркистонни босиб олгандан кейинги даврларда янада кучайганлигини алоҳида таъкидлаш керак.

Мавзуга оид манбалар ва адабиётларни ўрганиш жараёнида шуни кўриш мумкинки, ўрганилаётган давр бўйича бир қатор тадқиқотлар[1] олиб борилган бўлиб, уларда экологик муаммолар тадқиқ этилмаган.

Тадқиқот методологияси. Мақолада тарих фанида умумэтироф этилган тарихий методлар, жумладан, тарихийлик, изчиллик, мантикий таҳлил, ҳолислик тамойилларидан фойдаланилиб, XIX аср охири – XX аср бошида Туркистон минтақасидаги экологик ҳолат ва сув ресурслари таснифи атрофлича ёритиб берилган.

Таҳлил ва натижалар. Ўрганилаётган даврда ўлкада сиёсий мақсадларни амалга ошириш йўлида сув ресурсларидан фойдаланиш ҳолатлари ҳам юз берган. Яъни, 1865 йили Ниёзбек тарафидан Тошкентга бостириб келаётган генерал Чернявнинг қўшинга берган илк фармойишларидан бири – бу ирригация иншоотларини бузишга қаратилган эди[2]. Сиёсий мақсад йўлида Ниёзбек тўғонини бузилиши шаҳарнинг ирригация тизимини барбод бўлишига, кўплаб қишлоқ ва экин майдонларини сув босишига, қолаверса, худуднинг

экологик ҳолатига ўзининг салбий таъсирини кўрсатмасдан қолмаган.

Бухоро амирлигида маданий ўсимликлар етиштириладиган ерлар Амударё, унинг тармоқлари ва бошқа ирригация тизимларидан суғорилган. Амударё бўйларида суғориш ишлари сув кўтарилганда, тор йўлакчи, катта-кичик ариқлар орқали амалга оширилган.

Амирликнинг ғарбий қисми дашт текисликларига бой бўлиб, Зарафшон дарёси ушбу ҳудудни сув билан таъминлаб турган. Бухоро ҳудудида Зарафшон дарёсининг улуши 214 верстни, дарёдан Бухоро тарафга қараб узунлиги 1000 верстни ташкил қиладиган 43 та ариқ қазиб чиқарилиб, улардан 24 таси дарёнинг ўнг қирғоғидан ва 18 таси чап қирғоғидан чиқарилганлиги дарёнинг қанчалик катта аҳамиятга эга эканлигини англатади. Ушбу ариқлардан шаҳарлар, далалар, боғу-роғларни таъминлаётган иккинчи даражали ариқлар қазиб чиқарилиб, уларнинг сони 900 тани ташкил этган[3].

Амирлик ҳудудидан ўтган, узунлиги 214 верст келадиган Зарафшон дарёси яна бир муҳим сув манбаси ҳисобланади. Зарафшон дарёсини декончилиқнинг ривожига йўлидаги аҳамияти катта бўлганлиги боис, манбаларда бу дарё “Зар сочувчи дарё” деб аталган[4].

Нарпай – Бухоронинг энг асосий ариқларидан бири бўлиб, Каттакўрғон шаҳри яқинидан тортилган. Ҳарбий-топографик бўлимнинг маълумотларига кўра, Зарафшон сувлари Бухоронинг 340.848 десятина 800 квадрат сажан майдонига сув етказиб берган. Умуман олганда, Зарафшон суви истёмолининг учдан бири қисми Бухоро амирлиги ҳисобига тўғри келган. Зарафшон сувлари билан суғориладиган ерлар Бухоро амирлигининг энг маданий, ҳосилдор ва аҳолиси зич қисми саналган.

Зарафшон дарёсининг асосий сувини Бухоро ўзлаштириб олганлиги боис, у Амударёгача етиб бормаган. Амударёгача 30 верстча қолганида дарё суви ботқоқ, қўлмақ ва майда қўллар ёнида яқунланган.

Қашқадарё Ғарбий Бухоро ҳудудидаги иккинчи ўринда турувчи дарё бўлиб, Ғузор дарёси унга келиб қуйилувчи ирмоқ ҳисобланади. Қашқадарё Ҳисор тоғ тизмаларидан бошланиб, Шаҳрисабз ва Қарши бекликларидан иборат улкан воҳани суғоришга хизмат қилган. Бундан ташқари, Ҳисор тоғларининг ғарбидан бошланувчи кичик дарёлар ҳам бўлиб, улар Кармана ва Қарши оралиғида жойлашган тоғли ҳудудлар ва чўллар орасидаги кичик майдонларни сув билан таъминлаб турган[5].

Бухороликлар жуда миришкор деҳқон сифатида ерга ишлов беришни қойиллатса-ларда, сувдан мутлақо ўзбошимчалик билан фойдаланишган ва жуда катта исрофгарчиликка йўл қўйишган. Бунинг оқибатида, сув катта майдонларни эгаллаб, ботқоқликлар ҳосил қилган, безгак касалликлари тарқалган[6].

Амударё Туркистон ўлкасидаги энг йирик дарёлардан бири бўлиб, Панж ва Вахш дарёларининг қўшилиши натижасида ҳосил бўлган. Амударё суви манбаси қор ва музликлар ҳисобидан шаклланиб, Сурхондарё, Қофирниҳон ва Қундуз дарёлари ҳам унга келиб қуйилган[7].

Хива хонлиги тасарруфидаги ерларни суғоришда асосан, Амударё сув манбаидан фойдаланилган. 120000-150000 десятина ер майдонини эгаллаган Хива воҳаси Амударё суви билан суғорилган. Питнақдан бошлаб Амударёнинг чап қирғоғи ўзани мунтазам пастлаб бориб, босим кескин кўтарилган пайтларда сув тошқинлари кузатилган. Сув эски ариқ ва каналларга ўтиб текис майдонларни босиб олган. Шунинг эвазига воҳада қўл ва ботқоқликлар кўп бўлган. Полвон ота, Ғазовот, Шоҳобод, Қилич Ниёзбой ва бошқа ариқлар хонликнинг асосий ариқлари ҳисобланган. Уларнинг узунлиги 70 верст ва

ундан ҳам узунроқ бўлган. Чуқурлиги икки саржинга ва эни 3-5 саржиндан 20 саржингача этган. Воҳанинг бутун майдони шундай ариқлар тизими билан қопланган ва улар умумий шимоли-ғарбий йўналиш бўйлаб оққан.

Текисликларда хонликнинг шимоли-ғарбий бурчагида жойлашган Сарикамиш ботиғи томон оқиб борадиган эски каналлар тармоғи мавжуд бўлиб, буларга Балдан, Куньядарё, Лаудан, Ўриндарё, Дарёлик, Мемгели кей ва бошқа каналлар кирган.

Хива хонлигида сув манбалари кўплиги ҳисобидан сув тошқинлари ва кучли жала қуйиши ҳолатлари кузатилган. 1854, 1862 ва 1869 йилларда тинимсиз жала қуйган, унинг суви текисликларга оққан, лекин асосий қисми Сарикамиш ботиғига бориб қуйилган[8].

Хонликда юз бериб турган сув тошқинлари мутасаддиларни жиддий эътиборини тортган. Хива хони сувдан фойдаланиш ва сув тизимини тартибга солиш масаласида рус муҳандисларини ёрдамга чақирганлигини ҳам кўриш мумкин. Жумладан, муҳандис Петровскийни хонлик сув хўжалиги бошқарувида таклиф қилган. Бунда бир қатор гидротехник ишларни амалга ошириш кўзда тутилган[9].

Ушбу ҳолатлардан келиб чиқиб шунини кўриш мумкинки, бу даврда Бухоро амирлигининг айрим ҳудудлари сув тақчиллигидан азият чеккан бўлса, Хива хонлиги, аксинча, унинг кўплигидан безовта бўлган ва жуда катта миқдордаги сув исроф бўлган[10].

Хива хонлиги қаршида дарёнинг бошланиш қисмини ўз ичига олган Амударё бўлими жойлашган. Амударё бўлими 9784320 десятина майдонни эгаллаган бўлиб, асосан, Амударё қирғоқларида жойлашган 65000 верст майдон суғорилган[11].

Амударё бўлимида ҳаммаси бўлиб, майда тармоқларни инобатга олмаганда, 624 та ариқ бўлиб, улардан 147 таси Чимбой вилоятига, 126 таси Қўнғирот, 15 таси Нукус, 16 таси Дауқарин, 373 таси эса бошқа ҳудудларга тўғри келган[12].

Хива воҳаси ва Амударё бўлими ерларида қумликларни маданий майдонларга айлантиришнинг азалдан шаклланган усули, яъни, қумликлар тошқин пайтида Амударё сувлари билан бўқтирилган, ундан ҳосил бўлган лой қатламлари бир неча йил давомида қумни зичлаб, ҳосилдор тупроққа айланган. Россия империяси томонидан ташкил этилган илмий экспедиция вакиллари ушбу маҳаллий йўл билан Амударёга хос табиий хусусиятлардан муваффақиятли фойдаланиб, Амударё бўлимининг маданий майдонларини кенгайтириш мумкинлиги ҳақида ўз ҳисоботларида маълумотлар бериб ўтадилар.

Сирдарё вилоятидаги Тошкент уезди асосий ирригация ҳудуди ҳисобланган. Тошкент уезди 40380 кв. верст ёки 4199520 десятина майдонга эга бўлиб, ундан 258000 десятина ер майдони суғорилган. Уезднинг асосий сув тармоқларини Чирчиқ ёки Чотқол, Ангрен ва Келес дарёлари ташкил этган[13].

Чирчиқ дарёси Олтойнинг баланд, қорли чўққиларидан бошланиб, юқори қисми Чотқол номи билан аталган. Дарё катта баландликдан оқиб ўтиши жараёнида йўлида ҳосилдор ер ва унумдор яйловларни ҳам юзага келтирган. Дарё тоғ ҳудудида бир неча ирмоқларга бўлиниб, қуйроққа тушгач, эса Чирчиқ номини олган. Дарёнинг катта қисми ёғингарчилик кўп бўлган баланд тоғлар бағридан ўтиши сабаб Чирчиқ сувга бой, текисликка жуда катта миқдорда сув етказиб берган. Қадим замонлардан бошлаб ундан каналлар, ариқлар тармоғи тортилган ва экин майдонларини суғоришда фойдаланилган.

Муҳаммад Солиҳнинг “Тарихи жадидаий Тошканд” асарида ҳам Тошкент ва унинг атрофидаги сув

ресурслари, суғориш тизимлари ҳақида кимматли маълумотлар берилган. Асарда Тошкент шаҳри ва унинг атрофидаги ҳудудларнинг суғориш, обод қилиш учун Чирчиқ дарёсидан бир қанча ариқлар қазилганлиги, Бўзсув ва Зах ариқлари шаҳарни сув билан таъминлайдиган асосий сув манбаси эканлиги, шунингдек, шаҳардан ўтувчи бошқа ариқлар, булоқлар ва уларнинг аҳамияти баён қилинган[14].

Чирчиқ хавзасининг умумий майдони 13900 верст атрофида бўлган. Искандар ариғи Чирчиқнинг тоғлардан тушаверишидан бошланадиган ва энг шимолӣ канали ҳисобланиб, асосан, Искандар ариғи атрофидаги далаларни суғоришга хизмат қилган.

Зах ва Бўзсув ариқлари Тошкент уездининг муҳим ариқлардан ҳисобланган. Адабиётларда ҳам Тошкент шаҳар аҳолиси асосан, Бўзсув ариғидан сув ичганлиги, ундан 12 та ариқ тармоқланганлиги[15], бу ариқдан Салор, Шивли, Қорасув, Гадрогон, Кайковуз каби суғориш тизими ўтиб, узунлиги 210 верстни ташкил этганлиги келтирилган[16].

Тошкент Чирчиқ дарёсидан келадиغان сув билан Бўзсув ариғи орқали суғорилган. Чирчиқнинг бошланиши тоғларга бориб тақалади ва Бўзсув каналига қуйиладиган жойигача бир неча қишлоқлар орқали ўтиб, оқим тезлиги туфайли деярли ифлосланмайди ва қорлар эриганидан ҳосил бўладиган тоғ сувини олиб келади[17].

Уезддаги яна бир муҳим ариқлардан бири Хоним ариқ бўлиб, у Зах ариқ билан ёнма-ён оқиб, Келес дарёсигача борган. Хоним ариғининг узунлиги 60 верст бўлиб, Зах ариқдан узоқ масофа бўйлаб чўзилган ерларни суғоришда фойдаланиш манфаатсиз бўлганлиги учун унинг камчилигини айнан шу Хоним ариқ тўлдирган.

Зах ариқ энг қадимий ариқлардан бири бўлиб, узунлиги 160 верстни ташкил этган. Зах ариқ Бўзсувга бориб қуйилиб, Тошкентдан шимолда жойлашган майдонларни сув билан таъминлаган. Россия империяси ипакчилик соҳаси ташкилотчиларидан бири бўлган, биолог Н.Шавров кузатувлари жараёнида Зах ариқнинг аҳамиятини куйидагича таърифлайди: “Ново-Николаевка посёлкаси ёнидаги қизил лойли ўзанидан ўтаркан, гўзал шаршара ҳосил қилади. Бу шаршара 40000 от кучига эга бўлиб, бу қудрат эвазига жуда катта миқдорда электр энергияси олиш мумкин”[18].

Чирчиқнинг чап томонидан 22 та бош ариқлар ўтган бўлиб, уларнинг энг асосийси Қорасув ариғи ҳисобланади. Унинг узунлиги 41 верст бўлиб, сув ҳажми 100 қулочга тенг бўлган. У Ангрен дарёсига бориб қуйилган[19].

Тошкентдан қараганда, Чирчиқ дарёсининг жануби-шарқий ва жануби-ғарбий томонда жойлашган ерлари тамомила ботқоқлик билан қопланган. Уларнинг аксарияти ҳеч қачон қуримайдиган ботқоқлар ҳисобланган. Улар камида 40 верст масофада, 1500 кв.верстан ортиқ майдонни эгаллаган. Бу эса, ўз навбатида, Тошкент ва унинг атрофидаги ҳудудлар иқлими ва экологик ҳолатига салбий таъсир кўрсатиб келган.

Ангрен дарёси Тошкент уездининг жануби-шарқий қисмидаги Бигали тоғи булоқларидан бошланиб, Сирдарёга бориб қуйилган. Дарё уезднинг жануби-шарқий қисмидаги тоғ ён бағирларини суғорадиган бутун бошли ариқлар тармоғига бўлиниб кетади. Ангрен дарёсидан тарқайдиган ариқлар сони 40 та бўлиб, улар сониясига 1500 куб фут миқдорда сув етказиб берган. Ангрен суғориш тизими Сирдарё вилоятидаги шולי майдонларини сув билан таъминлаган[20].

Келес дарёси Олтойнинг ғарбий қияликларидан бошланиб, Тошкент кенгликларига етганида унга Зах ариғининг бир қанча тармоқларидан катта миқдорда сув

қуйилган. Келес дарёси тез оқиб, майда ариқлар ҳосил қилиб катта ер майдонларини озиклантирган. Қоплонбек қишлоғидан пастроқда Келес иккига (Сув Келес ва Қуруқ Келес) бўлиниб, Сирдарёга параллел тарзда оқади[21].

Н.Шавров Тошкент уездининг Сирдарёга ёндош ғарб қисмида сув етишмаслиги ва деярли маданийлаштирилмаган ҳудудлар мавжудлигини айтади. Муаллиф сувнинг жуда катта миқдорда исроф қилинаётгани ва ботқоқликлар юзага келишига сабаб бўлаётганини эътиборга олиб, уни тақир ерларни суғоришга йўналтириш мақсадга мувофиқ бўлишини, Туркистон ўлкасининг аҳолиси зич жойлашган Тошкент уезида сувдан фойдаланиш жараёнларини қайта кўриб чиқиш кераклигини билдиради[22].

Н.Шавров Сирдарё вилояти сув ресурслари ва ирригация тизими бир неча юз йиллик тарихга эга эканлигини таъкидлаб, 40 йилдан ортиқ давр мобайнида суғориш тизими Россия империясидан келган гидротехниклар бошқарувида бўлишига қарамай, сув ресурслари мутлақо тартибга солинмаганлигини, аксарият ҳолатларда, ариқларнинг тақсимловчилари мавжуд эмаслигини, сув чиқиндилари тармоғи йўқлигини, каналларнинг бош қисмлари тасарруф қилинмаганлигини, хатто, ариқ ва дарёлардан ўтадиган сувнинг миқдорини назорат қилиш йўлга қўйилмаганлигини гувоҳ бўлганлигини таъкидлаб ўтади[23].

Фарғона вилояти Помир худуди ҳисобга олинмаса, 8449064 десятина майдонни эгаллаган бўлиб, унинг 936767 десятинаси суғориладиган ерлар ҳисобланган. Фарғонадаги барча йирик дарё ва сойлар музликлардан оқади. Маҳаллий аҳоли бундай музлик сувларининг оқ сув деб номлаб, аксинча, ичишга яроқли бошқа сув манбаларини қора сув деб аташган. Мазкур дарё ва сойлар битмас-туганмас сув манбаи ҳисобланган. Рус табиатшуноси А.Ф.Миддендорф суғориш ва сув манбалари масалалари билан аҳоли сайлаган оқсоқоллар, яъни мироб ёки мироббошилар шуғулланганликларини ёзиб қолдирган[24].

Сирдарё вилоятдаги энг катта дарё бўлиб, водий худуди бўйлаб 250 верст масофада оқиб ўтади. Уни Наманган яқинида қўшилиб оқувчи Қорадарё ва Норин дарёлари ҳосил қилган.[25].

Сирдарё дарёси Каспий денгизи сатҳидан 243 фут (0,3048 м) баландда, океан сатҳидан эса тахминан 150 фут (0,3048 м) баландда жойлашган. У Хўжанддан бошлаб ўзининг этагигача тахминан 700 та қуйилиш нуқтасига эга. Унинг оқими шиддатлиги сув ҳажмининг кўплиги билан боғлиқ бўлиб, вақти-вақти билан сув қирғоқларидан тошиб, сув тошқинлари содир бўлиб турган[26].

Фарғона вилояти атрофи тоғлар билан ўралган водий бўлиб, унинг шимол, жануб ва шарқ томонидан бир қатор дарёлар ўтган. Шимол томондан водийга қараб Надак, Шайдан, Ашаба, Гудассу, Бобоёб, Оқтош, Сирвоқ, Қизилсув, Чодаксув, Нинқулбоши, Това, Кўксарак, Сумсок, Косонсой дарёлари оқади, Нориндан сўнг Мойлисус, Чарқатма, Никесой, Маси, Саидқози, Қарамас суви, Кугард, Чангет, Жиланди, Заргар, Ясси, Қоракулча ва Тор дарёлари бошланади. Буларнинг бари Қорадарё ирмоқлари ҳисобланган.

Қорадарё ва Сирдарёнинг чап томондаги тармоқлари сифатида Ирдиқ, Қуршоб, Тоғлиқ, Оқ Буйра, Аравонсув, Исфайран, Марғилонсой, Калкламан, Сўх ва Исфара дарёлари бошланади. Буларнинг ҳар бири Ўш шаҳридан ғарбгача бўлган масофада ҳаракатланувчи туркум каналларга сув берган, лекин уларнинг суви аҳоли томонидан деҳқончилик қилиш мақсадида йўл-йўлакай шунчалар кўп ўзлаштирилганки, оқибатда уларнинг суви Сирдарёгача етиб ҳам бормаган.